

РОЛЬ ФОНОВИХ СЕМ У ТВОРЕННІ МОВЛЕННЕВОГО СМISЛУ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Відомо, що функціонування мови як засобу людського спілкування спирається на здатність слова — основної одиниці мови — виконувати поряд з номінативною оцінно-кваліфікативну функцію, формувати цілісний образ денотата або референта. В акті комунікації суб'єкт мови закріплює за предметом найменування ті характеристики, що є внутрішньо значимими для нього самого в даній ! ситуації [8, 5]. Особливо яскраво це спостерігається при творенні мовленнєвого смислу відносних прикметників, характерною особливістю яких, як лексем похідних, з одного боку, є те, що семантика їх зумовлена не тільки значенням твірного іменника, а й значенням іменника, із яким прикметник сполучається в контексті. З другого боку, у кожному з них потенційно закладений відтінок якості, і, чим більше якісних сем знаходимо у значенні твірного іменника, тим більше їх може виникнути у відносного прикметника.

Під терміном "мовленнєвий смисл" розуміють реальний зміст слова у певному контексті. І це не просто індивідуалізація й конкретизація мовних значень, і навіть не просто їх модифікація й саме варіювання, а й збагачення мовних значень за рахунок немовного знання (образно-когнітивних структур, перцептивних образів тощо), зумовленого ситуацією і контекстом [9, 55].

У сучасній лінгвістиці є два підходи до розгляду проблеми узгодження позалінгвістичного з лінгвістичним у мовленні. Одні вчені при цьому виділяють обов'язковий (ядерний) і потенційний (ймовірний) компоненти в мовному значенні, інші — розмежовують мовне (системне) значення й мовленнєвий (актуальний) смисл. М.В.Нікітін, наприклад, виділяючи в лексичному значенні дві частини: інтенціонал, що утворює ядро лексичного значення, та імплікаціонал — периферію, визначає останній як сукупність таких семантичних ознак у денотатів даного класу, наявність або відсутність яких передбачається інтенціональними ознаками [5, 24].

Реальні факти функціонування одиниць мови в мовленні свідчать про те, що актуалізація мовного значення у складі висловлювання не є простим варіюванням його семного складу, заданого в системі, хоч, безперечно, ці процеси простежуються в мовленні. Але поряд із ними спостерігається й інше: творення мовленнєвого смислу відбувається завдяки залученню у певній ситуації чи контексті комунікативне значимих компонентів тих наших знань про предмет, які не входять до змісту цих одиниць у системі мови. Таким чином, мовні значення в процесі мовленнєвого функціонування "не тільки реалізують свій постійно властивий їм знаковий зміст, але й ніби вбирають у себе якусь частину не зафіксованого в них значення про позначуване, а саме, ту його частину, яка передбачена комунікативними завданнями висловлювання" [5, 424]. А тому мовленнєвий смисл багатший від реалізованого в ньому мовного значення, оскільки у його творенні поряд із системним мовним значенням беруть участь потенційні (імплікаціональні) компоненти мовних, значень, інакше — конотативні. Так, наприклад, прикметник **вечірній** (поетичний варіант - **вечоровий**) у Словнику української мови в 11-ти томах визначається як: прикм. до **вечір** // Який буває ввечері; який відбувається, здійснюється, проходить або діє ввечері// . Призначений для вечора, вечорів/ у 2 знач.// про одягу, взуття і т. ін./ Твірний іменник **вечір** тлумачиться: 1. Частина доби від кінця дня до початку ночі. 2. Вечірнє зібрання гостей з розвагами, частуванням. // Публічне вечірнє зібрання... 3. У знач. присл. У художньому мовленні цей прикметник вживається, наприклад, у таких контекстах: "Обертається "чортове колесо" у **вечоровому** небі над деревами парку" (В.Яворівський); "Позаду — четверо дівчат у тих-таки **вечірніх** строях..." (В.Шевчук); "То була солодка робота, радісна втома, і не забути тих пісень **вечорових**, і вогнищ, і куренів..." (О. Гончар). Як бачимо у наведених прикладах мовленнєвий смисл прикметника **вечірній** майже не виходить за межі його мовного (системного) значення.

Але частіше при творенні мовленнєвого смислу таких прикметників у художніх творах актуалізуються потенційні конотативні семи, що виражають подібність різних реалій до вечора за якимись конкретними ознаками: "... **вечорові** вії, під якими блакитний ранок тримає нерівні росинки сонця"

(М. Стельмах) — актуалізується сема "темний" через подібність до вечора за кольором. Асоціюватися з вечором може і певна звукова ознака, наприклад: "Відлітаємо, Маргарито Іванівно, - береться **вечірнім** оксамитом Іванів голос..." (М. Стельмах). Як відомо, вечір — час побачень, пора закоханих. У прикметника **вечоровий** можуть бути актуалізовані також і інші емоційно-оцінні семи, які можна умовно кваліфікувати як ситуативні, оскільки вони пов'язані з певними подіями, явищами, що відбуваються увечері. Див., наприклад: "... вийшов у **вечорові** пісні", "... **вечорова** книга кохання" (М. Стельмах).

Конотація не є елементом актуалізованої структури словесного знака, вона містить у собі сукупність семантичних нашарувань, почуттів, уявлень про знак. Серед різноманітних уявлень про знак виділяють такі, які пов'язані з культурою, традиціями, сприйняттям предметів чи явищ у даному суспільстві, їх використанням тощо. Ще Г.Пауль писав: "Треба взяти до уваги владу конкретних уявлень, які можуть бути схожими в душах співрозмовників і без наочного сприйняття або попереднього нагадування. Подібна схожість уявлень створюється спільністю місцезнаходження, часу, суспільного становища і життєвого досвіду" [6, 98]. О.ОЛотебня розрізнявав "найдалше" і "найближче" значення слова. "Найближче" значення слова народне", тобто спільне для всього колективу, "найдалше" значення - особисте, індивідуальне й не належить мові, воно складає предмет інших наук" [7, 19]. Продовжуючи ці думки, вчені виділяють у семантичній структурі слова як один із видів конотації "культурний компонент" [3, 11 б], "енциклопедичну інформацію" [1, 18] або "лексичний фон" [2, 26], тобто сукупність тих непотійних сем, котрі пов'язані і із кумулятивною функцією мови і сприяють осмисленню комунікації. На важливість національно-культурного компонента вказує М.Кочерган." ... цілком закономірним у наш час є поворот від структурної семантики до когнітивної, яка включає в орбіту дослідження фонові й енциклопедичні знання [4, II].

Семантичні компоненти, що входять у лексичний фон, називають фоновими. Лексичний фон у його основних стрижневих семантичних частинах відомий усім членам мовної спільності і визначається перш за все національно-лінгвальними особливостями носіїв мови, рівнем їх енциклопедичної обізнаності, віком тощо. Фонові семи можуть стати базою для формування семантики похідного слова, а також одиниць із переносним значенням, відносних прикметників зокрема, позначаючи те, що властиве предмету по суті, але не представлене в семантичній системі мови. І щоб зрозуміти таке переносне значення, треба достатньо добре знати предмет чи явище, що метафоризуються, бачити їх у всіх їхніх різноманітних властивостях та відношеннях.

Зазначимо, що не в усіх семантичних дослідженнях простежується розмежування таких понять, як конотативні, потенційні та фонові семи. Вважаємо, що виходити тут треба з того, яке з цих понять є ширшим, яке — вузьчим, конкретнішим. Так, конотативні семи, як уже згадувалось, більшістю вчених визначаються як додатковий зміст слова, сукупність семантичних нашарувань, почуттів, уявлень про знак, що виконує емоційно-оцінні функції. Це поняття є ширшим стосовно поняття фонових сем, що передають ті уявлення про знак, які можуть створюватись спільністю місцезнаходження, життєвого досвіду, віку співрозмовників тощо. Фонові семи є конотативними, але не всі конотативні — фонові. Щодо поняття потенційних сем фонові семи також є більш конкретними.

Простежимо, як твориться мовленнєвий смисл прикметників буряковий, шинельний, трав'яний: "Пиши розписку та хукай на неї" **буряковим** духом..." (М. Стельмах). Жителям України, зокрема, тих її регіонів, де здавна займаються вирощуванням цукрового буряка, мовленнєвий смисл прикметника **буряковий** у наведеному і подібних контекстах буде зрозумілий без будь-яких додаткових пояснень. Немає сумніву, що виникає він через актуалізацію фонові семи "самогонний", яка має конотативний відтінок "неприємний".

"Майже в уdx фрі, **шинельного** кольору обличчя, зрошені холодним потом" (В.Яворівський). Мовленнєвий смисл прикметника **шинельний** твориться завдяки актуалізації фонові семи "арий" твірного іменника **шинель**, оскільки відомо, що шинелі в Росії шили із фрого сукна.

"Сфотографувалася за прилавком у різних позах, при різному освітленні, в дублянці, в шкіряному пальто, в спортивній курточці, власне, в усьому, що налазило на неї з **"трав'яних** товарів секції" (В.Яворівський). Зрозуміло, що тут на мовне значення твірного іменника **трава** нашаровуються фонові знання про те, що за довідками про здання лікарських трав у заготівельні пункти можна було придбати,

товари, які користувалися підвищеним попитом серед населення. А тому мовленнєвий смисл прикметника **трав'яний** твориться завдяки актуалізації фонової семи "дефіцитний".

-Як видно з останнього прикладу, мовленнєвий смисл окремих лексем, що твориться за допомогою фонових сем, може бути зрозумілий без додаткових пояснень протягом певного проміжку часу. Проілюструємо також, як непонятні фонові семи твірних іменників, що визначаються рівнем енциклопедичної обізнаності мовців, стають понятійними при творенні мовленнєвого смислу відносних прикметників у творі Уласа Самчука "На твердій землі" (Торонто, 1963-1966рр.): "Причин для цього було чимало, а головне - що після довгого **одісейного** блукання по широкому, розбурханому світі, я ступив нарешті на тверду землю великого ... континенту..."; "вона стояла переді мною у модній, сірій, мішкуватій, а ля Париж, сукенці, зі **сартрівською екзистенціалістичною усмішкою**"; "... мій дім — моя фортеця", з верандою **колоніального** стилю..."; "... дівчину, з **римською**., у вигляді кінського хвоста, зачіскою".

Таким чином, реальний зміст слова в мовленнєвому контексті, інакше - мовленнєвий смисл це не просто відтворення, конкретизація притаманного йому (слову) знакового змісту, а й розширення, збагачення мовних значень за рахунок немовного знання, яке в семантичній структурі слова представлене конотативними семами. У складі конотативних виділяють фонові семи, що виникають на основі певних асоціацій, створюваних спільністю місцезнаходження, часу, досвіду мовців тощо. Актуалізація таких сем сприяє як утворенню переносних значень, так і формуванню семантики похідних слів, відносних прикметників зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. — М.: Высшая школа.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. — М.: Русский язык, 1980.
3. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1969.
4. Кочерган М.П. Зіставна лексична семантика: проблеми і методи дослідження/УМовознавство. — 1996. — №2-3. — С.3-12.
5. Никитин М.В. Лексическое значение слова; Структура й комбинаторика. Учебное пособие. — М.; Высшая школа, 1983.
6. Пауль Г. Принципы истории языка. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. — М.: Учпедгиз, 1959.
8. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. — К.: Наукова думка, 1988.
9. Шахнарович А.М., Голод В.И. Когнитивные й коммуникативные аспекты речевой деятельности. // Вопросы языкознания, 1986, — №2. — С.53—57.

Володимир Буда

СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ ОПИСІВ ІНТЕР'ЄРІВ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ ПРО КОЗАЦТВО

Важливу стилістичну функцію в історичних романах виконує лексика на позначення побуту. Сферою вживання таких слів є переважно розмовно-побутове мовлення персонажів. Крім того, усякий історичний твір насичений описами різних побутових сцен, обрядів, портретів, інтер'єрів, екстер'єрів, які наближають читача до сприйняття колориту зображуваної епохи, дають змогу письменникові змалювати правдиві картини буття сільського і міського населення, показати специфічні деталі життя і побуту представників різних соціальних шарів тощо.

В українських прозаїків, які творили у царині історичного роману про козацтво в останні 3-4 десятиліття, цей тематичний шар лексики представлений неоднаково.

Виокремимо тут художній смак і почуття міри, притаманні Ю.Мушкетіку. У романі "Яса" автор відійшов від традицій детального змалювання побуту, звичаїв, обрядів, уникнув перенасичення тексту зайвими етнографічними елементами, висувачи на передній план соціальні проблеми. Ось як через зображення інтер'єру письменник показує нужденність українського села: "...Рубана хата з сіньми без горища — стіни обмазані глиною, дощі та сльоти глину оббили, й вони світять лозовими ребрами. У сінях ступа й діжка без дна. В хаті таке саме убозтво... Судник, а на ньому три полив'яні миски, жердка, скриня, що водночас править за стіл, піч, на якій кашляє дяк, а йому окселентує в